

Bessenyei és a tragikus gondolat,

A tragikus gondolat nem elvont szabály, sem következtetés, vagy ítélet; s több mint a tragikum elmélete. A tragikus gondolat életforma. Életforma éppen úgy, mint a szántóvető ember földhözköttöttsége, a kereskedő haszonraépített boldogulásvágya. Az az önmagát kifejtő életforma, mint például a hatalomra törő akarat, vagy az az elgondolás, hogy a világ akarat és elképzelés. A tragikus gondolat az élet különös szemléletéből fakad. E tragikus szemlélet szerint a teremtésnek célja van és ez a cél az isteni világ képmásának tökéletes és lehetőleg teljes levetítése a földre. Ezért az isteni tervért születik az ember és így van az, hogy ha a tudat előtt is, de ismernie kell már erre az anyagi világra jövele előtt a célját. Az isteni terv a másik világ képmásának, ideájának kihelyezése erre a mi emberi világunkra. A másik, a transzcendens világ az Isten. Isten önmagát akarja látni ebben a teremtett, immanens világban, így lesz ez a mi világunk tükörképe az ő világának. Az isteni világ az értékek világa, Isten maga az Érték. Az önmagától és önmagában lévő Érték. Az érték-lényeknek éppen az a sajátsága, hogy meg kell mutatkoznia, értékeltetnie kell magát; ezért teremti meg az Érték-Isten az embert és teszi az értékek hordozójává, hogy rajta, benne és általa megláthassa a maga értékét. A teremtett ember célja így az isteni értékeszmény megvalósítása a földön.

A teremtett teremtőjétől kapja törvényszerűségeit is. Isten ismeri az embert, tudja jól, mennyire szüksége van az életdráma során példákra, az ő világából jövő üzenetekre, hogy azok az ember és a mű mértékéül szolgáljanak. Ezért emeli ki Isten az emberek sokaságából az egyeseket, a kiválasztottakat s a többiekért küldi el a földre; ők mutatják meg életükkel és alkotásukkal az érték-megvalósítás tökéletesebb formáját. Az elküldött alkotók mintegy közelebbről szemlélhetik az Értéket és ez egyben azt jelenti, hogy bizonyos határokig bepillantást nyerhetnek a teremtés csodálatos rendjébe, így lesznek ezek az elküldöttek Isten közvetlen munkatársai. Az immanens világban lényegében ugyanazt viszik véghez alkotásukkal, mint amit Isten a transzcendens világban a teremtéssel. De éppen ezen a ponton bontakozik ki a tragikus gondolat — mint életforma. Mauriac Journaljának második kötetében kérde: „Vájjon mit kezdjünk azzal az étellel, amely nem tragikus — s hozzáteszi: „Az élet tragi-

kuma azt jelenti, hogy szeretjük a tiszavirágéletűt”.¹ Ragaszkodunk ahhoz, ami elmúlik; ragaszkodunk életünkhöz, művünkhöz, mert azt hisszük, hogy általa az örökkévalóságot nyerjük el. A tragikus gondolatnak mint életformának ép az az alapja, hogy két világ létezik, két egymásnak alárendelt világ, — az alkotás világa, a megvalósított világ és a teremtés világa, a való világ. Az alkotás az anyagban van, a teremtés pedig a lélek-szellemben. Az alkotó csak megvalósítója az értéknek, a teremtő pedig maga az érték. De az elküldött ember mindkét világgépet megláthatta és nemcsak összefüggésüket, hanem áthidalhatatlannak látszó ellentéteiket is megismerhette. Ezért kellett szükségszerűen észrevennie ezeket az ellentéteket az önmaga életében és művében is és minél inkább megközelíti alkotásaival az Értéket, annál világosabbá válik előtte, hogy sohasem lehet azonossá, vagy akár egyenlővé az Értékkel íme, ez a fájdalmas megismerés a tragikus gondolat. Mindenkor legtalálóbbról kifejezését talán Sokrates adta, midőn az ismeretszerzés és az igazságkeresés küzdelmes útjának végén mindössze egyetlen igaz ismeretről számolhatott be: azt tudta, hogy semmit sem tud. Mert valóban semmis az ember véges tudása és hatóereje a végtelen tudáshoz és hatóerőhöz viszonyítva. „Eszerint — mond a vad (Bessenyei szavával) — nálatok mentül bölcsebb, igazabb valaki, annál több búval, fájdalommal él?”²

Szenvedés nélkül nincs alkotás — s ma már minden jel arra mutat, hogy Pauler Ákos nemcsak írta, de egészében át is élte a tragikus gondolatból származó szenvedésfolyamatot. Csakhogy az alkotás létrejött, vagyis az értékeszmény küzdelmes megvalósítása a szenvedés-folyamatnak még inkább szelidebb szakasza. Mennyivel fájdalmasabb a küldetés igazi végrehajtása, amelynek során az ember mintegy kiszakítja magából a szellem-lélek erejével magával hozott értéképet — hiszen az éppen a transzcendens világ üzenete. Az alkotását kell átadnia az embereknek, amely — ha kész — nem az övé többé. Az érték-megvalósító alkotás tehát áldozat és az ebből eredő szenvedés ott érik teljessé, ahol az alkotó ember, rádöbben arra, hogy ez az érték-megvalósítás, mit műve jelent, nem fedí az értéképet, amely felől a szellem-lélek az üzenetet hozta. Több, szebb, építőbb és értékesebb volt látomása, mint amivé műve lett. Íme, itt van az áldozat tragikus gondolata, mert nem teljességet, de hiányérzetet, szenvedést támaszt. S még jobban kiérik a tragikus gondolat, ha az alkotót érték-megvalósító művében nem értik meg embertársai, az élet-körülmények nem segítik, sőt gátolják s mintegy siettetik a magányosságba való menekülés vágyának eljövételét, A ma-

¹ Francois Mauriac: *Journal*. II. Paris. Grasset, 21 l.

² Tarimeses utazása. Budapest, 1930. 86. l.

gányba való menekülés a tragikus gondolatnak mint életformának egyik legérdekesebb jellemzője. Több motívum színezi. Az egyik az, melyet Marcel Proust élete példáz. Első zajos sikerei közepette rájön arra, hogy „az elvesztett és megtalált időt” kereső törekvésében nem jó úton halad, az igazi könyvek nem a fényes nappal és a nagyvilági csevegés gyermekei, hanem a félhomályé és a csendé. Ekkor vonul vissza egészen. Bármily szorongó érzéseket okoz is ez az eltávolodás, mégis megteszi, mert tudja, hogy ádozatot kell hoznia, mert megkeli írnia azt a művet, mely a világban szétszórt szellemek egységét teremti meg és békét költöztet a háborgatott szívekbe. Tragikus gondolata üzi a magányba, ahol azt reméli, hogy felfedezheti a titkot, az időtlen abszolútumban való élés titkát. Ez a magányosság-vágy a bizonyosfokú külső háborítatlanságban reméli a nagy mű létrejöttét, az értékmegvalósítás lehetőségét. A magányosság-vágy másik motívumát viszont Bessenyei élete és műve szemlélteti. A lélek sebeivel való visszavonulása, az emberekben, társadalmi berendezkedésekben, intézményekben való fokról-fokra beálló lassú kiábrándulása Bessenyeit éppúgy ösztönzi, hogy megtalálja „a kicsi szigetet”, a magányosság szigetét, ahol ő is teremtő lehetne, szabad és független, mint a romantikusokat a maguk szertelen elvágy aközásával, utazgatásaikkal, a természethez való visszatérésükkel, egész lázas keresésükkel. Nem hiába mondja Belhorszky Ferenc Bessenyeit praeromantikusnak.³ Mintha ő sem találta volna helyét, különös virágot, madarat üzött. A nemzeti szellem eszmélkedésének csodájára vágyott ő is és valami különöset, rendkívülit, névvel nem nevezhető kívánt, így kapta el hybrisének árama, hogy az beteljesítse életformáját, kiérlelje benne a tragikus gondolatot.

Így a tragikus gondolat mint életforma, — bármelyik motívum színezi is a lélek menekülését, magányosság-vágyát, — mindenképen fejlődés. A tragikus gondolat nem kész forma, hanem alakul³ fejlődik a lélekkel, az emberrel és az alkotó műveiben az értékmegvalósítás során önkénytelenül is számot ad mintegy erről a fejlődésről. A stílus maga az ember és ez azt jelenti, hogy a lélek fejlődésmenete benne van a műben. Ezért érdekelheti az irodalomtörténetet a tragikus gondolat kialakulása egy-egy író, gondolkodó életmozzanataiban, művében. Érdekelheti az irodalomtörténetet a tragikus gondolat, mert az az író életformája, melyben a mű, az irodalomtörténet anyaga létrejön. De kell, hogy érdekelje azért is, mert a mű magyarázata talán hiányos volna e fejlődés ismerete nélkül, hiszen a tragikus gondolat — éppen életforma-voltánál fogva — adja meg a szöveg valódi értelmét, jelentését. E megfontolások szerény előrebocsátásával remélni szeretnők, hogy irodalomtörténetírásunkat sokszorosan érdekli a magyar szel-

³ Bessenyei és a Philosophus. Budapest, 1929. 30. és köv. 1.

lemiség egyik legnagyobb, egyben legtragikusabb alakjának, Bessenyei Györgynek küzdelmes összefüggése a tragikus gondolattal. A pozitív irodalomtörténetírás sikerrel vonultatta fel mestereinek — Voltairenek, Rousseauinak, Robinetnak, Destouchesnak, Lessingnek, Hallifax márkinak stb. — hosszú sorát, igazolta Bessenyei derekas olvasottságát és az olvasott műveknek reá gyakorolt hatását. A kutatásnak ugyanakkor el kellett ismernie, hogy mind e hatás ellenére is Bessenyei egészében benne van műveiben. Amint tárgyaihoz nyúl és kidolgozza gondolatmenetét, amint átrendezi a kölcsönzött anyagot, — az mind Bessenyei sajátja, mert még az átültetéseket is egyéniségének szitáján szűri át. Így az ő tragikus gondolata mint életforma is Bessenyei sajátja; a tragikus gondolat fejlődése Bessenyei belső lelki fejlődése. Ha egyik-másik mondata — mit most idézni szeretnénk — kölcsönzött is, akár gondolatban, akár megfogalmazásban, a hangsúly mindig Bessenyeié és ez az ő tragikus gondolatának hangsúlya. Drámái műveiből szántsándékkal nem idéztünk, nehogy a tragikus gondolat és a tragikum fogalma zavart keltsen.

Bessenyei élete külső történéseiben nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ez az életforma olyan tragikus lendületet vett és a lélek sebetől borítottan menekült bihari remeteségébe. A természetes egyszerűségben, játszi tudatlanságban élő ifjú tizenhét éves korában egyszerre betoppan Bécsbe, az álmok Totoposz országába, Arténis királynő ragyogó udvarába. Úgy szakad reá ez az ünnepi nagy fény, mint a mesék pásztorfiújára a kacsalábonforgó gyémántos várkastély. „A kastélynak belső világában terjedett el egy véghetetlen palota, melynek falai tükrökkel ragyogtak. Középe, egyik végétül a másikig, táncoló csoportokkal volt tele, melyeknek soxaságát a tükrök mindenfelől mutatván, úgy tetszett, mintha egy *ország* forogna táncban”.⁴ De csakhamar önmagára kell ébrednie a szabolcsmegyei „pásztorfiúnak”, amikor megsejti, hogy Bécs királyi pompája, hivalkodása mögött valami mélyebb, lelki tartalom, tudás, ősi műveltség, igazságkeresés van, valami olyan mély értelem, melyről sem Bérceián — ősi falujában, — sem Sárospatakon, a kollégiumban, de talán az egész magyar parlagon nem volt akkor elképzelés. S midőn először találja magát szemtől-szembe Arténis királynővel, már az önmagáraébredt, öntudatos, elküldött lélek válaszol az uralkodónő kérdésére: „Ó halhatatlan királyné! (Mert tekintetednek méltósága rangodat elárulja), idegen bujdosók vagyunk, kiket e világ ismereteinek szomjú vágyódása kerget személyednek csudálására, míg a földnek ezen részeit megfutván, az isteneknek hozzánk való jósága édes hazánknak ismét megadna! Vajha uralkodásodnak belső valóságát vehetnénk inkább elménkbe, mint ezen királyi pompának ragyogó képét csudáljuk, mely csak a

⁴ Tariménes utazása, 52 1.

hivalkodást élteti!”⁵ Ezért a „belső valóságért” hozza meg az első áldozatot, a „szüntelen magaölését” a tanulásban, a hiányok pótlásában, az igazság keresésében. Ezért gyakorolja azt az aszkézist, melyet Beöthy Zsolt is olyan tisztelettel említ.⁶ Míg nem jut a titok mélyére, úgy hiszi, hogy ez a belső valóság a tudás. A tudás boldogít, a boldog ember tud, ő a filozófus, mert „ő olyan ember, ki életét a maga lelkének világához szokta szabni, amennyire azt néki testiségi engedheti, mellynek szükségei mindenkor első e'világba, hol étel, ital, álom, egészség nélkül nem élhetünk, és emberek közé nem mehetünk”.⁷ A természet törvényeit, az emberiség történetét vizsgálja: e nagy folyamatokban keresi az igazságot. S az eredmény felemelő, mert egy bizonyosságra rájött s ez Isten végtelen tökéletessége. De ugyanakkor már-már leverő is, mert tudatában szembekerül Isten örökkévaló világa és az ember romlandó eszközi volta, mulandó világa: „Mikor a születéssel nagy Elme olvasásra, mély dolgokra jön, leginkább a természetnek törvényeit, és az emberi nemzetnek viselt dolgait veszi magának tzelul, mellyeknek vizsgálása által, végre elhitetik arról, hogy a világnak Istene tsak örökké való változhatatlan tökéletesség, igazság, az Emberek pedig tsekély és romlandó eszközök.”⁸ Romlandó eszköz az ember Isten kezében — írja a harminckétéves Bessenyei. S ezzel mintegy igazságát adja ő is annak a látszólag felületes mondásnak, hogy az emberiség tragikuma az első ábécés-könyvvel kezdődik; a tudás nem boldogít, minél többet tud az ember, annál elégedetlenebb, annál boldogtalanabb. Bessenyei ekkor már sokfajta emberrel találkozott; a teológust éppúgy ismeri, mint a filozófust, a politikust, a történetírót, vagy a statisztikust. Velük folytatott beszélgetése szomorú és lehangoló. Ezért talán a legokosabb az, ha a gondolkodó ember megfut a csalódások elől, a magányba menekül és inkább metafizikai problémákkal foglalkozik. Bessenyei ez első magányosságvágyának a hangulatát a Galant levelek Szidalizának tollára adja: „Légyen akár szomorú, akár víg egy filozófus, mint mondják, valamely kedvetlen, setét, és szüntelen gondolkozó magánosságba szokott mozogni, ki tsak olyanokkal szeret társalkodni, mint maga a mitsodás.”⁹ S vajjon nem megnyugtatóbb-e a magányosság és a „mitsodássai” való foglalkozás, mint az élet külső dolgaival, az emberekkel való törődés? Hiszen Rollai, a politikus, az emberek közeli ismerője fogadást is ajánl, hogy a földön egyetlen ember sincs, aki ne panaszkodnék és hiába minden küzdelem és fáradozás, nyugalmát

⁵ Tariménes utazása, 53. l.

⁶ A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban, Budapest, 1887. II. 6—7 l.

⁷ Galaut levelek, 39 l.

⁸ Holmi, Bécs, 1779. 17 l.

⁹ Galant levelek, 33 l.

ember a földön sohasem lelheti: „Fogadom, hogy egy embert az egész földnek kerektségén nem lelsz, ki valakire ne panaszkodjon; ... Mint esik meg a világba, hogy minden ember fáradt és valósággra nem érhetvén, nyugodalomra sem mehet.”¹⁰ A gondolkodó elme még az embert is jobban megismerheti a magányosságban: „Mindenütt emberekre akadok, nem dolgozhatom, pedig akkor tanulom az embert legjobban ismerni, mikor magamba vagyok, ötet nem látom... Én olyan ember vagyok, ki régtől fogva azon fáradok, hogy magamat, magamba a világot, ahol élek, megismerhetném. De tapasztalom, különös természetfelettvaló munkát kell még velem a nagy Istennek elkövetni, ha azokat esmértetni kívánja velem, amelyeket csupa természetből nem esmérhetek. Azért mondom néktek, atyámfiain, hogyha több tudományotok a természet tudományánál nincsen, tehát ne fáradjatok nagyon sorsotoknak esmérésébe, mert minden világosságnál setétségbe estek, és minden magasságról mélységbe süllyedtek. Amit öt érzékeitek, látás, hallás, ízlés, érzés, tapasztalás esméretségtetekbe hozhatnak, azokról édes, vagy fájdalmas érzések szerént ítélni fogtok. De ha tudni akarjátok mégis, hogy mivel ítélték s hogy miről, setétségbe maradtok. Én addig akartam tudni, hogy végre semmit nem tudok, minden gyönyörűségembe fájdalmat találok és minden fájdalmamban van haszon. Nem tudván azért közöttök, melyiktől fussak, melyikhez hajoljak, szüntelen ide s tova hányattatván, élek csupa szükségből. Ami ma rossz volt, holnap jóvá lett, ami pedig tegnap jó volt, ma már rossz. Nem tudom, honnan jöttem világosságra, nem tudom, miért taszigáltatom itt ebbe a nagy lármába ide-tova, nem tudom, hova megyek s mit kívánjak. Nézzétek, az emberek Isteneknek világával mit mívelnek, nézzétek, hogy élnek ezek az egy atyának fiai egymással. Mindenik üstökénél fogva rángatja a másikat, sem aki húz, sem aki vonattatik nyugodalmat nem esmérhetnek. Úgy látszik, mintha az Isten emberi nemzetünket e föld golyóbisára csak azért vetette volna, hogy ő azzal világ végéig örökké osztozzon; csak úgy kerengünk, mint a körülrekesztett juhok, melyeket belől farkasok és pásztorok egyenlőül zavarnak, ölnek, vagy mint prédát, jutalmat oltalmaznak... Nem tudom, mi okozza, de én valami baját látom az emberi nemzetnek, melyből ki nem szabadulhat, sem magát benne el nem igazíthatja. Nincsen nála olyan igazság, mellyel fiai itt-ott idő, alkalmatosság szerint ne ellenkezének ... Hagyjátok el a világot, maradjon úgy, amint én és ne tanuljátok, mert majd ha sokat láttok, semmi e földön nem fogja örömtöket szülhetni, csak ülni, nézni és búsulni fogtok... Látjátok, hogy az ember örökös rabság és járom alatt nyög e földön, melyet kinek-kinek csak halála

¹⁰ Tudós társaság, III—IV. jelenés. A törvénynek útja Tudós társaság. Bp. 1930. 52 és 57 1.

veszen le nyakáról. Bízátok erre a jó orvosra az ember dolgát, mert természetből természetbe több jót e földön nem csináltak, mint ott találtak.”¹¹ De kövessük csak nyomon Kondornak, a filozófusnak további fejtegetését: „... Mít akarsz e világba, ha csak más világot nem keresel? Ki függesztheti itt fel emberi nemünknek szüntelen való lármáját? Azt mondod talán, az igazság, melynek kiki enged. Eredj utána az igazságnak, van valami negyven nemzetség e világba, kiket fejedelmeknek hívunk. Fegyverek hegyire, ágyúgolyó-bisokra rótták az igazságot. Vedd le onnan s vedd ki általa fegyvereket kezekből, hogy ne ontsanak vért... Micsoda ostoba kárhozat volna meg is gondolni, hogy egy nyavalyás ember e világba tökéletes nyugalomra juthat?¹² íme, itt bontakozik ki teljes egészében Bessenyei tragikus gondolata. Szavai megfogalmazásuk szerint keserűek, ezek mintha már a csalódott ember szavai volnának. Mintha úgy érezné, hogy hiába küldetett el az emberekért. Látszat szerint a pesszimizmus világnézetéből törtek fel a csüggedt lemondás e hangjai, — de csak látszat szerint. A tragikus gondolatnak nincs köze a pesszimizmushoz. A pesszimizmus a tagadás álláspontja. Kezdeti állásfoglalás az egész világegyetemmel szemben a lemondásnak fanyar hangulata; nem az értékek megvalósítására vágyik, sőt ellenkezőleg, tagadja az értéket. A pesszimizmus semmire sem vállalkozik, hiszen úgyis hiába minden. Mert ha volna is érték ezen a világon és a másikon, már eleve megrontaná az a tudat, hogy az is csak látszat volna. De egyáltalában beszélhetünk-e értékről, amikor minden csak elképzelés, látszat? Nem, a tragikus gondolat nem rokon ezzel a tagadásos pesszimizmussal, Bessenyei tragikus gondolata pedig annál kevésbé. A gondolkodó emberi elme tépelődik, a kétely is hatalmába Keríti, mert szeretné tudni, vajjon „lehet-e hittel embereket oly igazsághoz kötni, hol a természet ahhoz többé nem kötheti”. S a teológus Sondi megadja a feleletet. Ez a felelet nem az optimizmus gyermeki öröméből fakad, de a háborgó léleknek a bizonytalanságok tengerében bizonyosságot, a kétségek között megnyugvást jelent. Sondi így szól:” „Kell hát valami törvénynek a természet fölött lenni, mely által tökéletes igazság és törvény lehessen...” S ez az igazsága hit, ez a megbizonyosodás — az Isten: „...Szükség van tehát arra az örökké igaz és szent keresztén hitre, amelynek isteni törvényei királyt, bírót, koldust az igazsághoz kötöznek és egyenlőül vétetnek.... Mi módon lehessen tehát természet szerint is az Istenről oly kegyetlenséget föltenni, hogy öneki tetszett volna minket csak csupa fájdalomra, tévelygésre és kínokra teremteni”. S Kodor vallomása a hitet megtalált lélek áhítata: „Ah, barátom! Szívemnek keserves

¹¹ Tudós társaság, VI. jelenés, 70—72 1.

¹² Tudós társaság, VI. jelenés, 73 1.

könyvei, melyeket ezen szempillantásokba szemeimbe gyúlni láthatsz, bizonyítsák előtted, mely igen érzem magamba, hogy az embereknek csupa természet szerént való sorsa e világon csak fájdalom, vakság és nevetség... De az, kinek lelkiismereti ilyen mennyei hitet nem esmérhet, ha körülnézi magát e világnak setét lármái között, olyan, mint egy kietlenségén magánosan elhagyattatott ember, ki forró melegségnek, fojtogató hidegnek vagyon kitéve... Barátom, benned megilletődvén, az Istent csudálom s emberi nemünket siratom, ki a tőled magyarázott isteni igazság és irgalmasság szerént is magát boldog s boldogtalan sorsra látja oszolni, kell hát mennyországna, pokolna lenni, oly szükségesen, mint hogy irgalmas és igaz Isten vagyon! Isten hozzád!”¹³

A tragikus gondolat e rövid nyugvópontján Bessenyei nagy lendülettel lát újra küldetésének végrehajtásához, az emberiség, a magyar nemzeti művelődés emelésének nemes munkájához. Sokat akar, nagyot; tudós társaságot, „kiművelt emberfőt”, hiszen „lakik az emberben valamely tűz, mely őtet mindenkor felfelé húzza, melyre nézve hiszi magában titkosani hogy másokat, sok ezreket, felülhalad”.¹⁴ Érzi több-ember voltát, — alkotó, a magyar élet nézője, a magyarság faji tudatának már-már teremője. S ezen a ponton hatalmába keríti a non omnis moriar hybrise. De mikor hősi vállalkozásával kudarcot vall s „jámbor szándéka” még nem talál meghallgatásra, a kétségek újra erőt vesznek lelkében s azokat csak fokozzák társadalmi helyzetének megingása, anyagi gondjai, az örökös rettegés, hogy a nagyváros magányából távoznia kell és egy másik magánynak a réme kísérti, a pusztá magányának a réme. Jól jegyzi meg Belohorszky: „A magánosság, melyet Bessenyei szerfelett kedvelt, sokszor bizony keserves pillanatokat szerezhetett neki, sokszor fájdalmasan érinthette az egyedüllét, s amúgy is a szentimentális felé hajló lelkülete... kipattanhatta belőle az egyéni gyötrelmeket.”¹⁵ Ezért követ el minden lehetőt, hogy minél messzebbre tolja Bécsből való távozásának időpontját. Mert más a világváros magánya, könyvek között és abban a tudatban, hogy körülöttünk a nagy élet folyik, emberek vannak, színház, művészet, művelődés, van, akivel jó szót szólhatunk és más: a remeteség Biharban. Roszszagú szolgák, állatok között. Különösen akkor ébred az ember ennek tudatára, mikor az esztendők és a barátok egymásután tűnnek el és a harminc esztendőt is hátulról nézi már és mikor a vér lassan kezd kihűlni, jönnek a szokások, az ember rabjukká válik és olyan jó volna már szép csendben — de az elküldetés áldozatos tudatával — leélni Bécsben a hátralévő éveket.

¹³ Tudós társaság, VII. jelenés, 76—84 l.

¹⁴ A holmi.

¹⁵ Bessenyei és a Phjlosophus, 36 l.

A vén úrfiaknak ajánlott versek.

Az ifjúságnak hanyatlása.

Az, a kit szerettem, viszontag szeretet,
S boldogabb e földön nállam nem lehet,

Mit tsinállyak magam szomorúságomba
Hogy kezdjek hervadni magánosságomba? ...
Nem maradnak, mennek mert el jöt az idő
Hátulra! néz már rám a harmintz esztendő

Ifjúságot fagylallyák, lankasztyák.
A sors barátimat el hordta melőlem,
Talán nem tudnak már semmit felőlem!

De hát nem lehet már soká úgy élnem?
El múlnak az idők, meg kell tsendesednem.

Érzem, hogy életem már bennem hanyatlik,
S a hidegség felé közeleb vonatik!

Mert a mit osztán élsz, a tsak bánat, nyögés,
Fejet le hajtó gond s száraz elmélkedés.
Szeneka, Pop, Zénón, gyertek vigasztalni.
Ha el múlt örömöm jó lesz tsak olvasni.

Mert mi akkor tudjuk az időt betsülni
Mikor el kezd bennünk a vér lassan hűlni.¹⁶

Íme, ez az ifjú lélek viharaival megbirkózott érett férfi kicsit búsongó hangja. Az igazi küzdelmeknek azonban még e sorokban nincs nyomuk, hiszen 1779 nyarán szakadnak csak rá az állásával járó kellemetlenségek, kenyérgondok és végül a vallásváltoztatás nagy problémája. Irodalomtörténetírásunk egyik legkényesebb kérdése volt úgyszólván a legutóbbi esztendőig Bessenyei vallásváltoztatása. Ma Pintér Jenő összegező álláspontját kell elfogadnunk. Biztos kézzel vonultatja fél Laczka János, Toldy Ferenc, Ballagi Aladár és Beöthy Zsolt ellentétes véleményeit és eszerint Bessenyei, a felvilágosodott deista nem meggyőződésből, különös vágyakozásból lett katolikussá, hanem azért, mert — mint láttuk — elmúltak az idők, meg kell csendesednie, fél a küzdelmektől, elhalkult életének kikökkentésétől és főképen fél a társtalan magányosságtól.¹⁷ S tegyük ehhez még hozzá: fél attól, hogy a pusztán nem teljesítheti küldetését. E meggondolásokkal Bessenyei vallásváltoztatása nem tűnik fel többé az anyagi, érdekhaj-

¹⁶ A holmiból. Bessenyei György kisebb költeményei. Nyíregyháza, 1931. 93—94 l.

¹⁷ Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. IV. kötet. Budapest, 1931. 346—347 l. L. még: Beöthy Zsolt: Bessenyei György. Budapesti Szemle, U. k. 161 és köv. és 344 és köv. l.

hászó ember napraforgásának, sőt tragikus gondolata egyik legsúlyosabb kiérlelője lesz. Bessenyei bizonytalán már 1779 előtt foglalkozott e tervvel, hiszen az Anyai oktatás átdolgozása során a második levél eredeti gondolatmenetét megszakítja és Hallifax márki intelmét: „maradj abban a vallásban, amelyben nevelkedtél” — elhagyja. Sebestyén Erzsébet e mű kiadásának bevezetőjében találóan jegyzi meg, hogy Bessenyei valószínűleg nemcsak azért hagyta el Hallifax márki e mondatát, „mert az ő francia ideáljai, Voltaire és Rousseau nem akarnak felekezetet ismerni, de talán azért is, mert ő maga is foglalkozott már az áttérés gondolatával”.¹⁸ Bessenyei számos elszórt megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy lelkében komoly megrendüléssel mondta el a katolikus hitvallást a salzburgi érsek jelenlétében. Bessenyei a hitet, az áhitatot mindig halálosan komoly dolognak tartotta; nem szemforgatásnak, nem alakoskodásnak, hanem magányos lebonlásnak Isten színe előtt: „Vedd szívedre, kedves leányom, hogy a Religio nem egyedül a szemeknek felfelé való forgatásiban és szüntelen való templom járásban áll, hol az elmét elragadni szokott áhitatosságban a világ előtt mint valami nehéz nyavalyában, úgy buzogj s rángatódjál... ha buzgóságodat érzed, rejtsd el azt magánosságodba, hol csak Istenednek irgalmasága légyen bizonyossága”.¹⁹ Vallásváltoztatása is áldozat. Ezzel sem boldogságra, hanem küldetése végrehajtására törekedett s ez áldozat terhét csak Bessenyeinek a felekezetről vallott szabadabb felfogása csökkentette: „Nem gondoljuk meg, hogy Idvezítőnknek parancsolatja szerint azon felebarátinkat is szeretni tartozunk, kik másképpen vélekednek, mint mi”.²⁰ De hiába hozta Bessenyei meg ezt az áldozatát is vallott küldetéséért és a magányosságtól való félelmében, sorsa még nem teljesedett be. Tragikus gondolata fejlődésének még újabb állomása volt hátra. A pusztai társtalan magányt nem kerülhette el. Kétszer kellett meghania, egyszer 35 éves korában és másodszer majdnem két évtizeddel később. Mikor Pusztakovácsiban letelepedik, számot vet azzal, hogy az ajtót betette maga mögött. Sokszor fojtogató magányában nem tudja önmagát megtagadni, elküldött embernek, értékmegvalósító alkotónak született, írnia kell tovább. Nem tudja, minek és kinek ír, hiszen az írás szenvedés, küszködés és különösen neki céltalan; minden írását visszaveti a cenzúra. E második életében nincs reménye a feltámadásra. S mégis ír, mert írnia kell! „írok én is nyugalmamban, kínomban nem tudván mi vonz, csak érzek a bennem élő természetben, oly ellene álhatatlan ösztönt, mely magát társaival közölni

¹⁸ Bessenyei: Anyai oktatás. Magyar irodalmi ritkaságok, 15 sz.

¹⁹ Sebestyén Erzsébet bevezetője, 6—7 l.

²⁰ Anyai oktatás, 18—19 l.

²¹ Anyai oktatás, 20 l.

kívánnya. Koporsómon túl vit beszédem úgy tettik, mintha síromnak komor éjtszakáját hozná haldokló szívemen kiderülésre; enyhítvén keservét ennek előre való tudása, hogy halálombul elevenekhez szólhatok ki. Ha pedig én is írással a közboldogság templomának oszlopa alá egy követ tehetek, abból származott vigasztalásom a halálnak örök álmai közt is hevülésbe hozza hideg hamvaimat.”²¹ A pusztában bujdosó zarándokként ül egyedül; most már mélységesen érzi, milyen igazság rejtett szavaiban, melyeket sok esztendővel azelőtt papírra vetett: „Valaki a maga értelmével éppen megegyező embereket nem talál, már úgy is el van veszve.”²² A sebektől borított lélek magányosságba menekülésével áradnak belőle keservei; a nyájas bölcsek felé fordul, mert rettenetesen fél az élet unalmától. Múzsáját úgy szólítja, hadd panaszolja az eléletének hanyatlását, mint az utolsó óráját érző hattýú éneklő bánatos dalát. Ifjúságunk mesebeli pásztorfiújából hajlott-hátú, megfáradt vénúrfi lett. őszi ködök és szomorú fellegek boronganak aggott magányosságán. Így fordul ennyi esztendő után ismét a világ felé: „Mit szóllyak hozzá? Hízelnedni neki nevettség, mivel tekintetbe nem veszi. Szidni bolondság, mert nem hallya, sem érti, sem érzi, sem tettéül felelni nem tartozik:... végre nem maratt egyéb a szomorú emlékezetnél és körütem haldokló kietlen magánosságnál. Ó! boldog házasság, tölem örökre eltávozott élet... le! ki ezt írod, vénségben, nételenségben, hová lett vigasztalásod? Mindenestül fogva vezet a halál sírod szélihez, honnan e világra néznél vissza, senkit sem látz utánnad, ki véredben, nevedben élylyen!”²³ íme, ez a magányosság szomorú életformája. A tragikus gondolat. Az embert mindvégig ösztönzi, alkotásra hajtja, miközben a lélek vérzik s lassan-lassan el is vérzik a pronlémák súlya, a hiábavalóság érzete, az emberi értetlenség és közöny terhe alatt. De a tragikus gondolatban mint életformában fogant mű szép lesz és útjelzőül szolgál késő századoknak. Bessenyei műve is szép és minél tovább lapozza az ember, annál határozottabban gyökerezik meg benne a gondolat, hogy írása valóban kő volt a közboldogság templomának oszlopa alatt. Éppen ezért is érdemes, hogy a tragikus gondolat mint életforma kialakulásának, fejlődésmenetének rövid, szerény felvázolása után Bessenyei életművének tudományos rendszerezője sorra vegye és összegezze ennek az életformának minden egyes problémáját.

DÉNES TIBOR.

²¹ A természet világa vagy a józan okosság. Budapest, 1898. Olvasó 00 1.

²² Anyai oktatás, 67 1.

²³ A természet világa, 29—30 1.